

КӨКЖАРДЫҢ КӨКЖАЛ СЕРІСІ

Жәрмеңкелер өнерпаздардың құқыретті өнер иелері амануларына зор мүмкіндіктер жасады. Үлттық өнерді қамтуға, таратуға қайнаған өнер ордасы болды. Сол ортаға әнші Қызыл Тұрдалыұлы қа жүрді. Оның есімі әсіресе, Көкжар жәрмеңкесінде жарқырап танылған.

Өнер зерттеуші-жазушы, композитор Илья Жақанов өзінің «Қызыл әнші» деген мақаласында «Атыраудың ескі көне кездері: «Ой, Қызыл әнші дегеніңіз, Жайықтың мына ішкі бетіндегі біздің елдің өншілерін шақ келтірмеген үні зор бір құдірет еді ғой!» десіп отырады», — деп жазады.

Ән салған бала жастан Қызыл едім, Ән десе, той-думанның қызығы едім, — деп әнді әуелеткен, міне, осы құдіретті әнші Қызыл Темір ауданының Бабатай ауылында дүниеге келген Сол мандағы Байсалталында жерленген.

Кезінде Қызылдың ауылы мекен деген жер қырат, сай, қалың шөп, көп ағаш өскен аймақ екен. Қызылдың бейігі төрт құлақты, кісі иығына жететін биік, ақ ракушка кірпіштен салынған қарапайым тұрғызылған Құлпытас қойылып, оған «Алаштан өн оздырған әнші Қызыл Тұрдалыұлы 1860-1921 ж., тас қойған халық. 1999 жыл» деп жазылыпты.

Қызыл әнші туралы әңгіме деректерді Амангелді Жоланов айтып берді. Амангелді мектепте мұғалім, Қызылдың жақындары екен. «Әкем Ылай Жоланов Қызыл бабамыздың әндерін білетін еске түсіріп, ол туралы әңгімелеп отыратын. Қызылдың дарындылығы мен таңқалдырар өншілігінің өмір деректерін айтушы еді. Жерлеген жерін көрсетіп, басы қарайтылмай жатырғанын, осы сауатты шаруаны жүзеге асыруды тапсыратын. Соның реті тәуелсіздік жылдарына келді. Азаматтар болып, ауыл үлкендері болып, қолдан келген мүмкіндігіміз шамасында осы бейітті салдық», — деді.

Қызыл домбыра тартып, әнді өзі айтқан Дауыс екпіні ерекше күшті, алыстан естілетін болған. Ән салған Қызылдың дауысын естіген шешесі Тоқанай «Жалғызым келе жатыр» деп дауысынан танып, қуанады екен. Қызыл өн де айтқан өнерпаз-сері, күреске де түскен — палуан, қайратты, ірі дөңелі, барымтаға барған — батыл сыйлық та алған — жүлдегер, мал-мүлкін жұртқа сарқытқа беріп үлестіріп кететін қолы ашық мырза болған. Руы — Ақкентің Жантайы. Әкесі Турдалы, шешесі Тоқанай. Өнерпаз әнші Қызыл өмір тіршілігінің қиындықтарын, күнделікті тұрмыстың таршылықтарын бастан кешкен, әкесі ерте қайтыс болған. Биліктің қысағына тап болған «Жылқы ұрладың» деп жауаптауға ұшыраған. Тағдырдың жазмышымен үш рет әйел алған — ұрпақ болмаған. Кеңес үкіметінің жаңа орнап, ел іші аласапыран ақ пен қызылдың айқасы жылдарындағы қиын, аштық-жалаңаштық кезінде алпыс бір жасында қайтыс болған.

Атыраудың Қызылқоғасы жағында Аманғали деген әнші өткен. Осы Аманғали мен Қызылдың өмірі мен тағдыры, бастан кешкендері мен өнерпаздығы өте ұқсас адамдар. Ақын, әнші, күйші халық көп жерде, жиын-тойда, жәрмеңкеде жүреді емес пе? Өнер көрсетеді, сыйлық алады, табыс табады. Жәрмеңке, жиын-тойдың сәнін келтіреді, дәреже-мәнін көтереді. Сондай-ақ Қызыл әнші — композитор

«Көкжар жәрмеңкесінің Көкжал серісі атанған», сайыстарға түсіп, жеңіске жетіп, суырылып алға шығып отырған. Сыйлыққа жібек жапқан ағаш үй, атаң жылқы, сиыр алған Қызылды Дәукең, Мұқаш деген аталас байлар жәрмеңкеде қастарына алып жүреді екен. Қызыл осындай жәрмеңкелерде талай атақтылармен мықтылармен өнерпаз-палуандармен, бай-саудагерлермен кездескен.

Сол кездесулердің бірі — оның композитор-әнші атақты Мұхитпен кездесуі. Мұхит батыс өн әуендерінің көшбасшысы. Ол кезде ақын, өншілер де ел аралап, ауылдан-ауылға, тойдан-тойға өте бер-

оның «Сары ирек», «Қамшыгер», «Қоғажай», «Жаңғақ», «Ой, көк», т.б. әндерін сүйіп тыңдаған керемет дауысының өншілік шеберлігін жоғары бағалаған құрмет көрсеткен. Бұл жайды Қызыл:

Жасым бар жер ортада,
жылым тауық,
Қызылдың жүрген жері күнде
сауық.

Бұл Қызыл «Сарыирекке»
салған кезде,

Көпшілік аттандырған
шапан жауып, —
деп өнге қосқан. Өннің құдіретің
өзіне халық құрметін осылай жария
еткен. Қызылдың өмірі мен
тіршілігінің жұмсағы мен қаттысы,
тұщысы мен ащысы, тегісі мен шо-
қалағы аралас болған.

Қызылдың өмірінің соңғы жыл-
дары қазақ қоғамындағы ашаршы-
лық кезеңіне тұстас келді. Ел
ішіндегі тұрмыс жайы қиын болған
жылдар Қызылдың да отбасын ай-
налып өтпей, қиыншылығын көрсет-
теді. Ол:

Қайыңды, Бабатай мен
Кенжалым-ай,
Қырылды ішер асқа ел

ген ғой. Қызыл да көрші Атырау өңірін Орынбор аймағын Ақтөбеге шектес елдерді аралап, әнімен жұртты сусындатып, алаштан өн оздырған.

Ол кезеңдерде Орынборда Жайықтың бергі бетінде «Меновой двор» атты үлкен жәрмеңке өтетін болған. Арғы беттен орыстар темірден жасалған тұрмыстық, ұсталық құрал-саймандарды, мануфактура заттарын әкеліп, мына беттен қазақтар мал өнімдерін, аң терілерін апарған, сауда-саттықпен айырбас сауда жүргізілген. Қазақтар «Меновой дворады» «Мінәнай» деп атаған. Осы атақты жәрмеңкеде Тәңірберлі Молдабай мен Әкімжан өн салып, жәрмеңкенің сәнін де, мәнін де келтірген және «Орынбордың қос босағасы» атанған. Осы Орынбордың «Меновой двор» жәрмеңкесіне әнші Қызыл да барған, қызығын көрген. Сөйтіп, олар таныс болған кездескен бір-бірінен өнер үлгілерін үйренген, жетілген. Осы жайды Қызыл:

*Жатыр екен ұлы Ойыл тасайын деп,
Кемерінен қызыл су асайын деп.
Орынбордан ауылға шыққан түні,
Әнмен шашу ойладым шашайын деп,* — әндеткен екен.

Атақты әнші, қайратты, жігерлі жігіт Қарақамыс (Темір) жәрмеңкесінде де өн салған. Қарақамыс жәрмеңкесін Әбілқайыр хан ұрпағы атақты күйші Үсен төре басқарған. Күйші Қазанғал Үсен төремен осы Қарақамыс жәрмеңкесінде жолығды. Ауыл қарттары «Қызыл Темірдегі Қарақамыс жәрмеңкесіне барған өн салған» дейді. Ел аралап, жәрмеңкелерде өн салып, өнер көрсетіп, сыйлықа жүлде алып, Қызыл өншілік өнері арқасында көпшілікке танымал болды. Халық

Жаумайды қап-қара бұлт
желдеткесін,
Бабатай құлазиды-ау ел
кеткесін.
Қызылдың «Сары ирегін»
кімдер салар,
Аттанып бұл дүниеден мен
кеткесін —
деп уайымдаған.

Сөйтіп, Қызылдың әндерін жаттаған, орындаған өнші-адамдар өмірден өтіп, Қызылдың өн мұрасының сақталуы нашар болды, сахнада орындалмай жүр. Бірен-саран өншілер болмаса, Қызылдың әндерін көпшілік білмейді. Қазір Ф.Жұбанова атындағы облыстық филармонияның бірлі-екілі өншісі Қызылдың өнін орындап жүр. Бірақ, кең таралмай тұр. Бұрынғы кезде Қызылдың әндерін Қабыл Сарманов, Амангелді Жұманов, Жолдыбай Айтқұлов, Бисенғали Бимурзин, Рахым Қосымбаев, Гималай Атшыбаев, Аққали Берғалиев сынды өншілер орындаған.

Облыстық филармонияның ардагері, белгілі өнші, Фарифолланың шәкірті Хайдар Өтеғалиев гастрольмен ел аралап, концерт қойып

да» деген өнін үйреніп алдым. Кейін Ойыл Қаратөбе жағына барғанда орындап жүрдім. Біршама ұзақ өн еді. Бұл әнді және Қызыл туралы әңгімеді 1975 жылы Қазақ радиосының алтын қорына жаздырдым, грампластинкаға түсірдім. Пластинканы өзіміздің облыстық тарихи-өлке тану музейіне тапсырдым, сонда сақтаулы дейді», — деді.

«Қайыңды» совхозының тұрғыны Тұрғанбай деген қарт Қызылдың өн, әйел ақындармен айтысқа түскенін айтқан. Хайдар «Қызылдың «Ой, көк» деген өнін айттым және оны Ақтөбе музыка училищесінде сабақ беріп жүргенімде оқушым Ырысты Сүлейменоваға үйреттім. Ол қазір Алматы, Астанада өн салып, дәстүрлі өнерді насихаттап, елге белгілі шебер өнші-термеші болды. Қазір Қызылдың өнін үйретушілер жоқ, сондықтан да айтылмайды. Себебі, білмейді», — дейді.

Темір ауданына экспедициямен барғанымда, ел ішінде көнекез қариялардың есінде Қызылдың өндерінің жұқанақтары үзік-үзік сақталған екен. Мысалы, Қайыңдының байырғы тұрғыны, мұғалім Таңбай Докин Қызылдың мына бір шумақ өлеңін есіне түсірді:

Белгілі Жұбаналы батырмысын,
Есқара, сен де келе
жатырмысын,
Ән салып Құмақжалға шыға
келсем,
Келбатыр аяқ асты

жатырмысын.

Мүмкін осылай еске түсіргендерден там-тұмдап жиналар, өңделер. Іздеу, табу керек. Бұл өндер жай емес, онда тарих, оқиға, адам, жер-су аттары айтылады. Сондықтан олар құнды. Мысалы, осы шумақтағы аталған адам аттары Қызылдың замандастары, қасында жүрген жақын адамдар болғаны ғой. Ақ Келбатыр деген жердің аты екен. Батырлар келетін, жолығатын жер болған.

Әлі де болса Қызыл шығармаларын іздеу, табу қажет. Рухани жаңғыру бағдарламасымен жұмыс жасау керек. Бұған дейін Илья Жақановтың «Қызыл әнші», Әбдіқаны Аймағамбетовтің «Алаштан өн оздырған ақын Қызыл» деген мақалалары жарық көрді.

Тәжі Мұқанов ақсақал «Қызыл ақ сақалды, ақ басты, ірі кісі. Бас құйқасын жиырып, табетейін ілгері-кейінді жылжытып, жұртты күлдіретің, өн салғанда тамағының тамыры білеудей болып шығып кететін», — деп естелік айтыпты.

1917 жылы қазанда Қызылдың шешесі дүниеден өткен. Қызылдың әкесі Турдалы қақ-соқпен шаруасы жоқ, момын адам болыпты. Қызылдың атасы Қаратау деген адам би, ауқатты болған екен. Сырым би Қаратау биге «Отырғанда екі етегіңді жайып жібермей, екі тізеңнің астына жымқырып отырады екенсің, құт қара басыңда ғана қалады екен, кейін тұқымыңа бақ қонбайды екен», — депті. Сырымның сол айтқан сөзі айныптай келген ғой», — деп Тәжі ақсақал да Қызылдың кедей болғанын дәлелдей түседі.

Ақ сандық ашылмайды
желімдеген
Белгісі көріліктің «белімі» деген
Барыңда оралыңның ойна
да, күл
Артыңнан қуып жетер өлім деген
— деп қилы дәуренді бастан
кешкен Қызыл өнші де уақыт озған
сайын тарих тереңіне өніп барады...

**Еркін ҚҰРМАНБЕК,
Қазақстан Республикасы
мәдениет қайраткері.**